

Lietuvos lenkų vaizdinys pirmuoju Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečiu (Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno pagrindu)

VESLAVA ČIŽIK-PROKAŠEVA
Lietuvių kalbos institutas
ORCID 0000-0002-3005-0338

Poles in Lithuania in the First Years of Lithuanian Independence

The restoration of Lithuanian independence affected Poles of Lithuania, with their lives undergoing significant changes. The attitude towards Poles also transformed. Based on journalistic texts from the Corpus of the Contemporary Lithuanian Language, the article focuses on the image of Poles of Lithuania painted by selected material, analysing the features which are most frequently mentioned, emphasised, and attributed to them. The structural approach to meaning in the article is combined with a cognitive one, involving the use of appropriate methods of analysis – from the meaning of the word to the meaning of the sentence.

The study shows that in the Corpus of the Contemporary Lithuanian Language, Poles of Lithuania are portrayed primarily as the national minority fighting for its rights, suffering a lot of hardships, discriminated, as people who fear a free Lithuania, as a national minority whose leaders, seeking power, have harmed their compatriots and good relations between Lithuanians and Poles. The analysis of the material shows that at the early stages of Lithuanian independence, Lithuanians considered Poles not as *others*, *foreigners*, but as one of their own.

Keywords: semantics, Poles of Lithuania, independence of Lithuania, Corpus of the Contemporary Lithuanian Language

Istorinės, kultūrinės, ekonominės, politinės ir religinės aplinkybės bei priežastys lėmė, kad Lietuvoje nuo seno gyveno ir tebegyvena įvairių tautybių žmonės. Lietuvoje gyvena virš 162 000 lenkų¹. Tai yra gausiausia po lietuvių Lietuvoje gyvenanti tautinė bendruomenė, išlaikanti savo savitumą ir

¹ 2016 m. pradžioje, Statistikos departamento duomenimis, Lietuvoje gyveno 162 344 lenkai (<https://tmde.lrv.lt/lt/tautines-bendrijos/tautiniu-mazumu-organizacijos/lenkai>).

identitetą. Geografiškai viena šalia kitos esančių Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykiai prasidėjo XIII a.: lietuviai mėgo plėšikauti ir rengti išpuolius į kaimynines lenkų žemes, dėl to tuo metu lietuvių ir lenkų santykiai nebuvo draugiški. Dviejų valstybių santykiai pagerėjo 1569 m., kai Lietuva ir Lenkija įkūrė bendrą Abiejų Tautų Respubliką. Lietuviams ir lenkams gyvenant vienoje valstybėje, Lietuvos visuomenė nesipriešindama perėmė lenkų kalbą ir kultūrą. Tuo metu Lietuvoje apsigyveno daug lenkų. 1795–1915 m. didumą Lenkijos ir Lietuvos žemių valdė Rusijos imperija. Abi šalys 1918 m. atkūrė savo valstybingumą. Tačiau tarp Lietuvos ir Lenkijos 1920 m. kilo konfliktas dėl Vilniaus ir Vilniaus krašto. Kaimyniškas bendradarbiavimas prasidėjo tik valstybėms antrą kartą atkūrus nepriklausomybę, ir 1991 m. Lenkijai pripažinus Lietuvą². Dėl kildavusios tarp šalių įtampos tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje būta didelės antipatijos viena kitos atžvilgiu. Dėl to dažnai kentėdavo lietuviai, gyvenantys Lenkijai pavaldžiose teritorijose, ir lenkakalbiai, gyvenantys Lietuvoje. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas 1990 m. įgalino ir Lietuvos lenkų tautinį bei kultūrinį atgimimą. Todėl jie tapo labiausiai matoma ir daugiausiai kritikuojama Lietuvoje tautine bendruomene.

Lietuvių požiūris į kitataučius jau yra tirtas įvairių sričių Lietuvos mokslininkų: buvo tirtas jų vaizdavimas folklore, prozoje, talalinėse, Lietuvos laikraščiuose, internetinėje žiniasklaidoje³. Labai dažnai tokio pobūdžio tyrimai remiasi apklausomis: moksleivių, studentų, miestiečių, Lietuvos gyventojų. Kitas būdas pamatyti lietuvių požiūrį į lenkus būtų tekstyno analizė: nuostatai ir stereotipai, įsitvirtinę lenkų ir lietuvių santykiuose, turėtų atsispindėti kalboje⁴. Tekstynų analizė semantikai „teikia objektyvių empirinių duomenų apie intuityviai ar dirbant su tekstynais aptiktus semantinius ypatumus ir dėsningumus“ (Marcinkevičienė 2000: 49). Juose pateikiamas gyvas kalbos vartojimas, o ne išgalvoti sakiniai, kas yra ypač vertinga atliekant semantinius tyrimus. Tekstyno tyrimas „išseina už „kalbotyros, skirtos kalbotyrai“, ribų ir ima tarnauti platesniems, savęs ir visuomenės pažinimo tikslams“ (ten pat: 54). Dėl šių priežasčių empirinė medžiaga tyrimui rinkta iš Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre sudaryto *Dabartinės lietuvių*

² Plačiau apie Lietuvos ir Lenkijos santykių raidą žr. https://lt.wikipedia.org/wiki/Lenkijos-Lietuvos_santykiai, <https://www.vle.lt/Straipsnis/Lenkijos-santykiai-ir-ryšiai-su-Lietuva-120477>.

³ Šitie darbai trumpai bus pristatyti vėliau.

⁴ Plg.: „kalboje yra užkoduota ne tik tautos kultūra, tapatybė, bet ir tai, kas vadinama mentalitetu, tautine psichologija“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 19).

kalbos tekstyno (toliau DLKT)⁵. Tyrimui pasirinkti tik publicistikos tekstai⁶. Šitie tekstai yra labai svarbūs žodžių semantinei analizei, „nes laisvoje spaudoje galima rasti įvairiausių nuomonių, pasvarstymų ir komentarų apie tiriamąjį objektą. Be to, publicistika daro žmonėms didžiulę įtaką, formuoja sampratą apie tautines vertybes – jas iškelia arba sumenkina“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 34). Į DLKT išplėstinės paieškos laukelį buvo paeiliui įrašomos visos žodžių junginio *Lietuvos lenkas* vienaskaitos ir daugiskaitos linksnių formos. Iš pateikiamų DLKT 764 sakinių su žodžių junginiu *Lietuvos lenkai*, analizei buvo atrinkti 132 sakiniai. Likusieji sakiniai buvo neinformatyvūs nagrinėjamam tikslui, nes juose buvo nusakomas bešališkas požiūris į Lietuvos lenkus. Neįtrauktuose sakiniuose žodis *lenkas* vartojamas leksine reikšme, t. y. tiesiog nurodoma žmogaus tautybė, ir jokios papildomos semantinės informacijos apie *lenkus* šiais sakiniais neperteikiama, pvz.: *Šis sutiko, jei Urbšys neprieštarautų korespondento norui išsamiau ištirti Lietuvos lenkų situaciją*. DLKT *O kaip kalbėjo jūsų tėvai? Šeimoje – daugiausia lenkiškai. Jie buvo Lietuvos lenkai*. Be to, į tyrimą neįtraukti sakiniai, kuriuose apie Lietuvos lenkus kalbama kitu, t. y. prieš Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, laikotarpiu.

Nagrinėjant sakinius, išeties tašku imama struktūrinė semantika. Struktūrinis požiūris derinamas su kognityviniu, einama nuo žodžio reikšmės kaip kalbos vieneto turinio, atsirandančio iš žinojimo, kas pavadinama tuo kalbos vienetu, prie sakinio prasmės, kuris priklauso komunikacijos sferai ir yra pasakymų (predikacijos) rezultatas (Gudavičius 2011: 117)⁷. Analizuojami ne atskiri žodžiai, o nustatoma, kokia svarbi informacija apie Lietuvos lenkus perteikiama visu sakiniu, kaip per konkretaus žodžio semantiką ir jo ryšius su kitais žodžiais, reikšmėmis, konotacijomis, asociacijomis sukuriama aukščiausia pakopa – prasmė.

Šio straipsnio tikslas – remiantis skirtingomis žodžių junginio *Lietuvos lenkas* formomis, parodyti, kokį Lietuvos lenką pirmuoju Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dešimtmečiu vaizduoja DLKT. Šiam tikslui pasiekti naudojami aprašomasis analitinis ir semantinės analizės metodai. Siekiant

⁵ Prieiga internete: <http://tekstynas.vdu.lt>. Pavyzdžiai tyrimui rinkti 2021 m. gegužės mėnesį.

⁶ Publicistikos dalis sudaro 63,8 % viso DLKT, ji apima knygas – autobiografijas, memuarus, atsiminimus, kronikas, metraščius, laiškus, apybraižas ir pan., bendrąją periodiką – respublikinius, vietinius, užsienio ir pan. tekstus, populiariąją ir mokslinę periodiką, kuriose sukaupti tekstai iš įvairiausių mokslų sričių.

⁷ Plg. žodžio reikšmė yra „pažintinė, arba kognityvinė, veiklos rezultatas“ (Mikulskas 2009: 40).

tikslo iškelti tokie uždaviniai: aptarti, kaip lietuviai vertina Lietuvos lenkus; išanalizuoti ir parodyti, kaip jie vaizduojami socialiniame, švietimo, politiniame, skriaudų, bendravimo kontekstuose; palyginti gautus duomenis su ankstesniais tyrimais ir išsiaiškinti, ar požiūris į Lietuvos lenkus pasikeitė aptariamuoju laikotarpiu.

Trumpai aptarkime ankstesnius panašaus pobūdžio tyrimus ir gautus rezultatus. Laima Anglickienė, tyrusi kitataučius lietuvių folklore, nustatė, kad lenkai niekina lietuvius ir lietuvių kalbą, yra išdidūs, pasipūtę (Anglickienė 2006: 212–220), Inija Trinkūnienė, tyrusi miestiečių (vilniečių ir kauniečių) etninius stereotipus, nustatė, kad lenkams labiausiai būdingi pasipūtimas, įžūlumas, savęs aukštinimas, egoizmas, pavydas, mandagumas, aristokratiškumas, religingumas, sąžiningumas, pasitikėjimas savimi, išdidumas ir užsispyrimas (Trinkūnienė 2000: 74t), Dalia Senvaitytė, aprašiusi tautybes studentų akimis, nustatė, kad lenkai yra pasipūtę, save aukština, tingūs, savanaudžiai, pasipūtę lietuvių atžvilgiu, draugiški, linksmi (Senvaitytė 2004: 125), Edmunda Vengrytė-Janavičienė panagrinėjusi kitataučius lietuvių liaudies talalinėse teigia, kad talalinėse visiems kitataučiams priskiriami tokie bruožai kaip žioplumas, nemokšiškumas, minimas lenkų panelių grožis (Vengrytė-Janavičienė 2004: 61t), Dalia Cidzikaitė tyrė kitataučius lietuvių prozoje ir nustatė, kad lenkas yra klastingas, išdidus, pavojingas ir neretai pranašesnis už lietuvi (Cidzikaitė 2007: 108), Silvija Papaurėlytė-Klovienė aprašė kaimyninių tautų atstovų ir jų nacionalinio charakterio specifiką lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, jos nuomone, išsiskiria lenkų perdėtas savo vertės jausmas bei stiprų ryšį su tėvyne atskleidžiantis patriotizmas (Papaurėlytė-Klovienė 2010: 4). Veslava Čižik-Prokaševa ištyrė lenkų tautybės moters sampratą DLKT. Buvo nustatyta, kad lenkė yra graži, išsilavinusi, sportiška, kilni, tikinti, gabi, gailėstinga, įtakinga, kartais – kai kalbama apie vyresnio amžiaus moterį – baikšti, pikta, bjauri ir nevalyva (Čižik-Prokaševa 2020: 11).

Tirta ir nuomonė apie Lietuvos lenkus. Vida Beresnevičiūtė ir Inga Nausėdienė bandė išsiaiškinti, kaip skirtingi Lietuvos dienraščiai (*Lietuvos rytas*, *Respublika*, *Lietuvos aidas* 1990–1998 m. 1–3 mėn. numeriai) rašo apie tautines mažumas Lietuvoje, kokia yra vartojama retorika. Jos nustatė, kad „tekstuose apie tautines grupes jos neretai vaizduojamos kaip į visuomenės gyvenimą neintegruotos, kriminalinės, socialiai neapsaugotos arba „egzotiškos“ grupės, o asmenų, priklausančių šioms grupėms, problemos dažnai pateikiamos ypač pabrėžiant tautinę priklausomybę arba šioms problemoms suteikiant politinį aspektą“ (Beresnevičiūtė, Nausėdienė 1999: 78). Jų

nuomone, „lenkų tautinės grupės paveikslas sudaro įvaizdį, kad lenkai yra vienintelė grupė aiškiai įvardijama kaip „tautinė mažuma“ ir pati save suvokianti būtent šitaip. Be to, nuolat reikalaujanti „ypatingo statuso“ bei „mažumų teisių“. Tekstų apie lenkus retorikoje pastebimos „atskiro švietimo“ bei lenkų kalbos atsiribojimo nuo valstybinės kalbos tendencijos“, o švietimo aspektas yra ypatingai politizuojamas (ten pat). Artūras Tereškinas analizavo tautinių mažumų vaizdavimą laikraštyje *Lietuvos rytas* nuo 2000 m. lapkričio 27 d. iki 2001 m. gegužės 9 d. *Lietuvos ryto* pranešimai apie lenkus koncentravosi ties švietimo politika rytų Lietuvoje. Lenkų kalbos ir švietimo, tautinio ir etninio identiteto klausimai, anot jo, yra labai politizuoti ir dažnai virsta tarpvalstybine problema, nes Lenkijos vyriausybė nuolat remia ir padeda Lietuvos lenkams (Tereškinas 2002⁸). Lina Auškalnienė ištyrė etninį nepakantumą Lietuvos internetinėje žiniasklaidoje (portalo DELFI 2004 m. sausio – 2005 m. sausio mėn. turinio analizė). Ji nustatė, kad lenkai pristatomi kaip aktyvūs politinio gyvenimo dalyviai, įvairiose visuomenės gyvenimo srityse su dauguma kovojantys dėl savo teisių, jų vaizdiniai paveikti istorijos ir patirtų istorinių nuoskaudų dėl bendrų kultūrinių figūrų bei vietovių (Auškalnienė 2006: 55). Marina Šostko parašė magistro darbą, kuriame nagrinėjo tautinių mažumų vaizdavimą nacionaliniuose laikraščiuose (*Lietuvos rytas* ir *Respublika* nuo 2006 m. sausio 1 d. iki 2006 m. liepos mėnesio 1 d.). Ji nustatė, kad „lenkų etninė grupė – gan sėkmingai integruojasi į Lietuvos visuomeninį gyvenimą, kartu išlaikydama savo kultūrinę savastį, tačiau mažumų vaizdavimas žiniasklaidoje nėra visiškai objektyvus, dažnai jaučiamas priešiškusumas“ (Šostko 2007: 47). Be to, Lietuvos visuomenės „netolerancijos lygis, ypatingai tautinėms mažumoms, yra gana aukštas. Tautinės mažumos spaudoje vaizduojamos negatyviaja prasme, jų interesai ignoruojami, pateikta informacija dažnai yra vienkryptė ir neobjektyvi“ (ten pat). Vytautas Žydonis parašė magistro darbą *Etnonimų „čigonas“, „romas“, „žydas“, „karaimas“, „lenkas“, „rusas“ reikšmės tyrimai tekstynų lingvistikos metodu*. Jame jis nustatė, kad „labai aktuali tema yra lenkų mažumos istorija, gyvenimas ir problemos Lietuvoje. Ši tema yra itin įvairi ir kontraversiška, dažniausiai siejama su švietimo politika ir apskritai politika tiek Lietuvos, tiek tarptautiniu mastu“ (Žydonis 2010: 50t). Vita Petrušauskaitė aptarė socialinę distanciją tarp Lietuvos gyventojų ir įvairių etninių ir socialinių grupių; buvo klausama, kaip per penkerius metus pasikeitė apklausiamųjų požiūris į įvairias Lietuvoje gyvenančių žmonių grupes.

⁸ Atpasakojama remiantis M. Šostko (2007: 22t), nes prieiga internete prie interaktyvaus Tereškino darbo šiuo metu yra neaktyvi.